

Somfai Kara Dávid

A szimbolikus (teátrális) elemek a szellemhívó szertartásokon

Ebben a rövid cikkben két szellemidéző szertartást szeretnék elemezni, melyek hagyományos környezetben, nemezházban (*kiyiz üy*) kerültek megrendezésre, máig részben nomád életet élő közösségek számára. Helyszínek:

Tegirmeti kirgiz falu, Kizil-szú Kirgiz Autonóm Megye, Hszincsiang, Kína (2004)¹

Aral-karakumi nomád szállás, Kazali Járás, Kizil-Orda Megye, Kazaksztán (2013)²

MUSZLIM (SZÚFI) SZERTARTÁSOKBA BEOLVADT ISZLÁM ELŐTTI ELEMÉK

Ezeket a szellemidézéseket a szúfi miszticisták szertartásai mintájára végzik, és a transzállapotot Allah nevének folytonos ismételtetésével érik el. A mai kazak és kirgiz nyelvben az efféle szertartásokra *zikir* és *jar* elnevezéseket használják.³ Kirgiz nyelvterületen ezeket a szertartásokat szokták *oyun* „játék/előadás” szóval is illetni, mely utal annak teátrális voltára. A szertartás során tulajdonképpen a szellemek megidézésével közelednek Allahhoz. A szellemközvetítő⁴ transzállapotban idézi meg a szellemeket, hogy azok közvetítsenek Allah és az emberek között. Mindazon által ezek a szellemidézések iszlám előtti mitológiai elemeket tartalmaznak, melyek közül számos részletet csak a török népek pogány hitvilágából tudunk magyarázni, és manapság csak a szertartások rituális részeként vannak jelen:

- 1) A nemezház mint világmodell (alsó, felső és középső világ)
- 2) szimbolikus utazás a felső világba
- 3) rituális táncok (segítőállatok szellemének megidézése)
- 4) szakrális körbejárás

¹ Erről a szertartásról részletesebben SOMFAI-HOPPÁL 2007, 359-374.

² Erről a szertartásról SOMFAI 2017, 197-206.

³ Ennek a szertartásnak a neve arabul: *dhikr* „(Allah nevének) felemlegetése” vagy *dhikr bil-jahr* és „felemlegetés hangosan”. A *dhikr* szertartásról lásd SZNYESZAREV, 1969: 39. és SOMFAI-TORMA 2005, 181-186.

⁴ Kirgiz nyelven: *bakši*, kazak nyelven: *bakşı*, lásd BASZILOV; 1992, 48.50. és BAJALIEVA 1972, 48.

A kirgiz baksi (Abdukadir) egy imával felszenteli a szakrális teret (Kizil-szú, Hszincsiang, Kína, 2004).

SZAKRÁLIS ÉS PROFÁN TEREK KIJELÖLÉSE

A szertartás azzal kezdődik, hogy a szellemkövetítő kijelöli a profán és szakrális tér közti különbséget, vagyis, hogy hol fog zajlani a szellemhívás. A közösség tagjai itt foglalnak helyet, a szertartáson tisztátalan ember nem vehet részt (részeg, tisztátalan férfi vagy menstruáló nő). A szertartás kezdése után a résztvevők a szakrális téren belül maradnak, míg a szellemkövetítő az ártó erőket próbálja onnan elűzni.

A NEMEZHÁZ (KIYIZ ÜY) MINT SZAKRÁLIS TÉR ÉS VILÁGMODELL

A szakrális teret mindkét esetben egy hagyományos nomád nemezház⁵ szolgáltatja. A kerek forma a világ kerekességét szimbolizálja, a középső tűzhely kijelöli az univerzum közepét, az emberek világát. A tűz-

A kazak baksi (Bolatbek) ugyancsak egy imával szenteli meg a teret és tanítványa mágikus lapátját (Kara-kum, Kizil-Orda megye, Kazaksztán, 2013).

⁵ Oroszul: *jurta* vagy *kibitka*. A nomád népek azonban a leggyakrabban a nemezház kifejezést használják (kazakul: *kiyiz üy*, mongolul: *esegei ger*).

hely feletti füstkarika (*tündük*), ahol az égbe száll a füst, „a felső világot”, a szellemek világát jelképezi. Az iszlám hitben már nincs meg a világ hármasságának pogány modellje (alsó, felső és középső világ),⁶ de a szertartás szimbolikája egyértelműen erre utal.

A kirgiz *bakši* körbejárja a tűzhelyet, mely spirituális erőt képez. A közepén összpontosuló ártó erők így a *bakšira* szállnak át, aki magáról ki tudja vezetni őket a szakrális térből, azaz a nemezházból. Ezért nem szabad profán környezetben az egyik embernek a másikat körbe járnia. A szakrális körbejárás tudat alatt van jelen, a kazak és kirgiz emberek gyakran mondják, „hadd járjalak körbe”, ha valakinek a betegségét szeretnék magukra vállalni.⁷

A KIRGIZ BAKŠI SZIMBOLIKUS UTAZÁSA A FELSŐ VILÁGBA

1. A kirgiz szertartás során a *bakši* a tűzhelynél egy karót vert le, a karót egy kötél kötötte össze a füstkarikával. Erre a kötéltre egy szakrális fehér rongyot kötöttek, melynek neve *tuu*, azaz „zászló”.⁸ A *bakši* ezt a *tuu* zászlót járja körül a betegekkel, miközben transzba esik. A transz során felkapaszkodik a füstkarikára a kötélen, ahol lábait beakasztva fejjel lefelé lóg. Ez egyértelműen a *bakši* szellemének utazását szimbolizálja. A pogány törökök abban hittek, hogy a sámán „szabad lelke” vagy szelleme (*kut*) elhagyja a testét, és a szellemvilágba utazik, hogy ott spirituális erőt és tudást szerezzen. A transzállapotot a *bakši* csak az énekével és táncával éri el, kb. öt perc leforgása alatt. Semmiféle kábító anyagot nem használnak Közép- és Belső-Ázsiában.
2. A kazak szellemhívó szertartás során szintén körben foglaltak helyet a betegek, miközben a *bakši* körbe szaladgált, táncolt, megidézte a szellemeket, és a betegség démonjait kiűzte a szakrális térből. Itt a résztvevők nem vettek részt a körtáncban, csak néha a *bakši* odament egy-egy beteghez, akikre rácsapott vagy ráfűjt, kiriasztva belőlük a betegség démonjait.

⁶ Az alsó és felső világról lásd POTAPOV1991, 245 és 256.

⁷ Kirgiz nyelven: *aylanayın*, kazakul: *aynalayın*, lásd TORMA1999, 53-58.

⁸ Az iszlám előtti korban a lófarkas zászlókat (*tug*) kötötték oszlopokhoz, ott végezték a szellemek megidézését és az áldozatok bemutatását, lásd *Bábur-náma* ábrázolásain (BN 100b), lásd LIGETI 1962, 145.

A kirgiz baksi a szakrális zászló (*tuu*) kapaszkodik fel a nemezház füstkarikájához, mely a szellemekkel való kapcsolatfelvételt (felső világi utazás) jelképezi.

A kirgiz baksı révületi állapotban teve-bika (buura) táncával idézi meg segítőszellemét, mely teve-bika képében jelenik meg neki.

A kazak baksı tanítványa hattyútáncot járva idézi meg a mangitok szellemösét, egy hattyú képében megjelentő tündért (peri).

RITUÁLIS TÁNCOK: A TEVEBIKA-TÁNC, HATTYÚ-TÁNC

Az említett tánc fontos része a szellemhívó szertartásnak. A segítőszellem mindkét alkalommal állatalakban jelenik meg.

1. A kirgiz *baksı* esetében ez egy tevebika. A transzállapot elérése után a *baksı* a *tuu* zászlót fogva tevebikához hasonló hangokat adott ki és utánozta annak mozgását. A közeli Dzsaj-ata völgyében nyugszanak a karluk-török *bugra* „tevebika” nemzetség uralkodói, így a tevebika az itteni nomádok egyik szent állata.⁹

2. A kazak *baksı* egy hattyútáncot végzett a szertartás közben a nemezházban körözve. A hattyú nyugat-kazaksztáni vidéken (Aral-tó) a mangit nemzetség totemállata volt. Edigének, a nogáj horda fejének ősapja, Angsibaj egy hattyú képében megjelentő szellemlánnyal (*peri*) kötött házasságot.¹⁰

Mint láttuk, mind a két esetben keveredik az iszlám előtti totemisztikus legitimáció (állatostól való származtatás) az iszlám hit felvételével. Vagyis a két hagyomány a nép körében párhuzamosan élt tovább, és szerves részei lettek a *baksı* szellemhívó szertartásainak. A tánc (*biy*) egyébként a nomádoknál máig szakrális tevékenység, csak a *baksı* táncolnak a szertartások alatt, a szellemek hívása és a transzállapot elérése céljából, profán táncaik egyáltalán nincsenek.¹¹

AZ ÁRTÓ SZELLEMEK ELRETTENTÉSE (OSTOR, FORRÓ VASLAPÁT, VÍZ)

1. Amikor az ártó szellemeket meglátja és felismeri a szellemközvetítő, különféle eszközökkel riasztja el azokat a betegek testéből. A kirgiz *baksı* ostorával (*kamči*) hajtotta ki a betegséget. A füstkarikára felmászva, a *tuu*-zászló kötelén lógva látta meg, majd füttyülő hanggal riasztotta meg a démonokat. Ezután a betegeket szimbolikus ostorral csapkodta, sőt a földre döntve meg is taposta őket. Másor vizet prüszkölt a szájából a betegek arcába.¹²

2. A kazak *baksı* egy felforrósított lapáttal (kazakul *kalak*) ijesztett rá a démonokra, amikor azt transzállapotban többször megnyalta. A betegek tenyerére is rácsapott a szertartás alatt, hogy kiűzze belőlük az ártó szellemeket. Ennek a szertartásnak a neve *uşıktaw*.

A kirgiz baksı miután meglátta az ártó szellemeket (*jin*), egy lovaglóstorral (*kamcsi*) hajtotta ki őket e beteg testéből.

A kazak baksı tanítványa (Liza) az ártó szellemek elrettentésére mágikus forró lapátját nyalja meg a gyógyítás során.

⁹ Ez egyfajta totem, mivel a *bugra* nemzetség tevebikától származtathatta magát. Satuq *bugra* kán (910-955) volt az első török uralkodó, aki 934-ben felvette az iszlám hitet, lásd GOLDEN 1992, 214.

¹⁰ A mítosz szerint a hattyúlánytól származik a mangit nemzetség, illetve Baba Tülkes, a 14. századi szúfi szent (arabul: *awliyā*), aki az Aranyhorda kánját, Özbeget (1282-1341) az iszlám hitre térítette, DEWEESE 1994, 430-432.

¹¹ Kirgiz nyelven: *talma biy* „ájulási tánc”, lásd BAJALIEVA 1972, 124.

¹² Kirgiz nyelven: *uşıktaw*, kazak *uşıktaw*, lásd BAJALIEVA 1972, 106-107.; BASILOV 1992, 155.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kazak és kirgiz szellemhívó szertartások, bár sok hasonlóságot mutatnak a szúfi miszticisták rítusaival, számos olyan szimbolikus, teátrális elemet tartalmaz, melyek iszlám előtti eredetét feltételezhetjük. Ezek az elemek ma már csak szimbolikus jelentéssel bírnak, de az iszlám előtti mitológiai háttérük eltűnt:

1. Állatalakban megjelenő segítőszellemek (egykori totemek: tehebika, hattyú, szarvas) és a testből kiűzendő betegségdémonok (dzsinnek);

2. A világ hármas felosztását szimbolizáló szakrális tér.

3. A szellemközvetítő szimbolikus utazása az emberi és szellemvilágot összekötő *tuu* zászlón.

4. A szellemközvetítő szimbolikus keringése a szakrális központ (korábban világ köldöke) körül.

A transz elérését a tánc, a zene és a szakrális tér kialakítása együttesen idézi elő. De nem csupán a szellemközvetítő él át vallási élményt, hanem a szertartáson résztvevő emberek is. Ők, bár átélnek azokat a pogány hiedelmeket, melyeket az iszlám előtt a gyógyítással hoztak kapcsolatba (totem, szellemutazás, körbejárás), de már nem ismerik ezek mitológiai háttérét. A *bakši* tevékenységét figyelve, maguk a résztvevők is gyakran transzállapotba kerülnek. Az egész szertartás úgy is felfogható, mint egyfajta nonverbális, spirituális kommunikáció, mely a szakrális színházak lényege.

Irodalom

BAJALIEVA, T. D

- 1972 *Doiszlamszkije verovanyija i ih perezsitki u kirgizov*. Bishkek (Frunze), Ilim

BASZILOV, V. N.

- 1992 *Samansztvo u narodov srednyej Azsii i Kazahsztana*. Moszkva, Nauka

DEWEESE, D.

- 1994 *Islamization and Native Religion in the Golden Horde (Baba Tükles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition)*. University Park, The Pennsylvania State University Press

GOLDEN, P. B.

- 1992 *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Harrassowitz, Wiesbaden

Ligeti, L. (ford.)

- 1962 *A mongolok Titkos Története*, Budapest, Gondolat

POTAPOV, L. P.

- 1991 *Altajszkij samanizm* (Л. П. Потапов: Алтайский шаманизм.). Leningrad. Nauka, 25.

SOMFAI DÁVID – HOPPÁL MIHÁLY

- 2007 Kirgiz sámánszertartás Hszincsiangból (Hoppál Mihállyal). In: Birtalan, Á. – Rákos A. (szerk.): *Bolo-un gerel, Tanulmánykötet Kara György professzor. 70. születésnapjának tiszteletére*, ELTE BTK Belső-ázsiai Tanszék, Budapest, 2007, 359–374.

SOMFAI, DÁVID

- 2017 *The Swan Dance: A Kazakh Healing Ritual from the Syr-Darya Region*. Shaman. Vol. 25. 197-206.

SZNYESZAREV, G. P.

- 1969 *Reliktü domuszul'manszkih verovanyij i obrjadov u uzbekov Horezma*. Moszkva: Nauka,

SOMFAI, D. – TORMA, J.

- 2005 *The Last Kazakh Bakši to Play the Kobız*. (Field Report, photo: Torma J.) *Shaman*, 213; 181–187.

TORMA JÓZSEF

- 1999 „Bérem bőlő, Íkem igő” (*Mándoky Kongur István emlékére*), Karcag, 1999.